

میدان صاحب‌الامر تبریز پیش‌نمونه طرح میدان نقش جهان اصفهان

دکتر حسن قره‌نژاد

استاد گروه جغرافیای دانشگاه اصفهان

مقدمه

میدان از ویژگیهای مهم و بارز شهرها محسوب می‌شود. به طوری که در طراحی نقشه (پلان) شهرها از قرون وسطا به بعد چه در کشورهای اسلامی و چه در کشورهای مسیحی، با اهمیت و غیرقابل اغماض تلقی شده است. حتی به نظر معماران شهرسازی، میادین در ساختار کالبدی شهر در تعادل فضایی و توازن کالبدی، هماهنگی و هم‌آوایی را سبب می‌شود. این توجه به میدان در معماری شهر و سازماندهی فضاهای کالبدی، در ایران به هیچ عنوان فراموش نشده است. چرا که این فضای وسیع کاربردهای متعددی را چه در گذشته و چه امروز عرضه می‌دارد. بخصوص که شهرهای غیرمحصور و بدون برج و باروی گذشته، همانند شهرهای جدید امروزی دچار محدودیت ارضی نبودند و در شهرهای محصور هم برای برخورداری از این گونه فضاهای باز، می‌کوشیدند از دو روش زیر استفاده کنند:

۱- صحن، حیاط و گاهی جلو فضاهای ورودی مساجد جامع را تا آنجا که امکان داشت وسیع طراحی و بنا می‌کردند.

۲- با تخریب قطعه‌ای مناسب از بافت محله‌ای به ساخت میدان دست می‌یازیدند.

عموماً میدانها نقطه‌التقای مجموعه‌ای از خیابانها، بازارها، گذرگاهها، کوچه‌ها و معابر مختلف یک قطاع از شهر هستند. میادین با وسعتی بیش از وسعت یک خیابان و معبر، در امر رفت و آمد مردم و تجمعات عده‌ی زیادی از ساکنان در مراسم مذهبی، سیاسی و فرهنگی تسهیلات فراوانی فراهم می‌آورند. تا جایی‌که این تجمعات نسبت به اهمیت خود در نامگذاری میدان مؤثر واقع می‌شوند.

معماران شهرساز در طراحی شهرهای ایران، به‌ویژه در معماری شهرهای تبریز و اصفهان میدانهای وسیعی در نظر می‌گرفتند که برای سان و رژه سپاه، برگزاری انواع و اقسام مراسم سیاسی، بازیهای دسته‌جمعی، عبادی و یا به‌عنوان مصلاهایی که در اعیاد اسلامی، مردم برای ادای نماز عید در آنجا جمع می‌شدند کاربری داشته باشند. از جمله، میدان صاحب‌الامر تبریز را می‌توان نخستین طرح در معماری شهرهای دوران صفوی ذکر کرد، که چه از نظر مقیاس، شکل، و چه از لحاظ جهت‌گیری هماهنگ با عناصر و پدیده‌های طبیعی، چنان ارزشهای زیباشناختی اصیلی در معماری شهری عرضه می‌دارد که مهندسان و معماران عالی‌قدر شهرسازی اصفهان در دوره سلطنت شاه عباس صفوی آن را طرحی برتر از لحاظ ارائه‌ی کاربریهای مختلف پنداشتند و به‌عنوان پیش‌نمونه‌ی طرح و خلق میدان نقش جهان اصفهان از آن استفاده کرده‌اند.

آفرینندگان میدان نقش جهان اصفهان، سعی کرده‌اند همانند میدان صاحب‌الامر تبریز که بر روی اراضی وسیع باغ صاحب‌آباد پیاده شده است، اراضی باغ نقش جهان را از دوره سلجوقی عرضه‌ی مناسب برای طرح میدان نقش جهان (میدان شاه سابق و میدان امام فعلی) در نظر بگیرند. تا جایی‌که چون میدان صاحب‌الامر تبریز، مسجد امام (شاه) را چون بقعه و مسجد صاحب‌الامر که در ضلع شرقی میدان صاحب‌الامر تبریز واقع است، برای ضلع جنوبی میدان نقش جهان اصفهان بیافرینند. بالاخره طرح مسجد شیخ لطف‌الله و بازار مسگران را در ضلع شرقی و غربی میدان نقش جهان اصفهان چون بنای مسجد حسن پادشاه، مدرسه‌ی دینی مظفریه در ضلع شمالی و

بازار مسگران تبریز که در ضلع جنوبی میدان صاحب‌الامر تبریز واقع است اساس طرح در خلق معماری زیبا و بی‌نظیر اضلاع میدان، مورد بحث قرار دهند.

در مقاله حاضر سعی شده است با رسم نقشه (پلان) میدان صاحب‌الامر تبریز، بدون در نظر گرفتن تغییرات ناجوانمردانه‌ای که در گذشته‌های نه چندان دور در آن داده شده و خوشبختانه در صورت مجاهدت معماران، شهرسازان و خواست مسئولان دلسوز به هویت و فرهنگ شهر تبریز اصلاح‌کردنی است، توضیحات کافی داده و نتیجه‌گیری شود، تا سندی هرچند ضعیف ولی گویا باشد در تصمیم‌گیریه‌ای توسعه و بازسازی کالبدی شهر تبریز، مطمح نظر قرار بگیرد، ان‌شاءالله.

دیار آذربایجان تا پیش از اسلام از نظر نژادی و فرهنگی همسان با سایر مناطق بوده است. پس از اسلام شماری از اعراب در تمام شهرهای ایران از جمله آذربایجان استقرار یافتند. لکن به جهت بالا بودن سطح فرهنگ ساکنان بومی منطقه، که از لحاظ عددی نیز فزون‌تر از مهاجران جدید بودند، باعث شد آذربایجان همچنان آریایی و ایرانی بماند. متعاقباً زبان پیشین خود را، که گویشی خاص در زبان کهن ایرانی بود، با عنوان آذری توانست حفظ کند. زبان آذری یکی از گویشهای محلی زبان کهن ایرانی است که همگام با ورود آریاییها به این سرزمین در آذربایجان رایج شده است.^۱

در هنگام ورود سلجوقیان به ایران تعداد زیادی از ترکان ترکستان که از طریق کناره‌های دریاچه خزر و منطقه قفقاز می‌آمدند دو دسته شدند که یک دسته به سوی آسیای صغیر یا آناتولی می‌روند و دسته دیگر نیز در آذربایجان مستقر می‌شوند و در کنار اقوام قبلی و بومی آذربایجان به زندگی ادامه می‌دهند.

طبیعی است که ارتباط بین مهاجران آذربایجان و آناتولی در زمان ایلخانان هر روز بیش از پیش می‌شود. به طوری که اندک‌اندک ترکمانان ابتدا از طایفه قره‌قویونلوها و سپس آق‌قویونلوها در شرق یعنی در آذربایجان و بخشهای مرکزی ایران حکومت را به دست می‌گیرند.^۲ تا جایی که این حکومتها تا تشکیل دولت صفویه به مهاجرت تعداد بیشتری از ترکان آسیای صغیر به ایران به‌ویژه به اترق در آذربایجان کمک کرده‌اند. به طوری که ترکیب جمعیتی این دیار به نفع ترکان و

زبان ترکی تغییر می‌یابد. در این زمان، زبان آذری در زبان ترکی بیش از پیش انحلال یافته و باعث می‌شود زبان ترکی در منطقه آذربایجان زبان بومی منطقه شود.

قبایل ترکی که در سرزمین آناطولی زندگی می‌کردند و با خانقاه شیخ صفوی ارتباط داشتند ارادت خالصانه خود را به مشایخ صفوی تا آنجا نشان دادند که آنان را نه تنها به ریاست معنوی قبول داشتند، بلکه در راه فعالیت سیاسی آنان نیز آماده جانفشانی بودند^۳، به طوری که در *احسن‌التواریخ* می‌خوانیم اساس نخستین حامیان دولت صفوی ترکان شیعه آسیای صغیر بودند. پس از آنکه شاه اسماعیل در ۹۰۷ هجری در تبریز به تخت پادشاهی نشست، به تدریج ایرانیها در جمع دولت مردان جدید ظاهر شدند که اکثراً بر پایه مرید و مرادی شکل می‌گرفت.^۴

روش تحقیق

مطالعات در این مقاله با استعانت از روش مشاهده، مطالعه اسناد مکتوب، مصاحبه با صاحب‌نظران، ارتباط با دست‌اندرکاران بازسازی و مرمت آثار تاریخی و بالاخره حدس و گمانهای نگارنده صورت گرفته است. درباره مشاهده اذعان می‌کنیم بارها و بارها به قصد مطالعه و راز و نیاز با خدای تعالی به میدان و بقعه صاحب‌الامر رفته و در آثار و کارکرد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و تشریحی آن به خوبی به تأمل و تعمق نشسته‌ام، حاصل این مشاهدات و منابع، سطوری است که به صورت مقاله در معرض دید خوانندگان محترم قرار می‌گیرد.

اسناد مکتوب و موجود در کتابخانه‌ها را تا آنجا که مقدور بود مطالعه و از نتایج حاصل به صورت مستقیم و غیرمستقیم در متن مقاله استفاده کرده‌ام. لیست اسناد در آخر مقاله به نظر خوانندگان گرامی می‌رسد.

در مورد مصاحبه باید عرض کنم نه تنها از دانشمندان و صاحب‌نظران شریف آقای سیدجمال ترابی در مورد پادشاه و بقعه و مسجد صاحب‌الامر غفلت نکرده‌ام. بلکه در تغییر کاربری میدان صاحب‌الامر و نقش آن به پای صحبت مغازه‌داران محترم و علاقه‌مند به زیبایی و توسعه شهر تبریز نشسته و سودها برده‌ام. حاصل همه تلاشها در مقاله به صورتهای مختلف ارائه شده است.

اهمیت مسئله

با توجه به گستره محدود مقاله حاضر تحت عنوان «میدان صاحب‌الامر تبریز پیش‌نمونه طرح میدان نقش جهان اصفهان» ایجاب می‌کند که موضوعات مهم درباره میدان صاحب‌الامر مورد بحث و مطالعه قرار بگیرد. لذا با این باور اظهار نظرهای ولو نامطمئن را بهتر از سکوت در برابر یورشهای بی‌امان برنامه‌ریزان شهری تشخیص دادم. به‌ویژه تا این اواخر درباره موضوع بسیار مهم ساماندهی مشاغل شهری و توسعه فضاهای توریستی تبریز کوتاهی و بی‌انصافی شده است. اظهار نظرهایی که در این مقاله می‌آید به هیچ وجه بدون چون و چرا نبوده است، بلکه با استفاده از مطالب موجود در کتابخانه‌ها، آرشیوهای شخصی و مصاحبه با افراد صاحب‌نظر در حیطه برنامه‌ریزی شهری برای دستیابی به مسائل مهم در ساماندهی مشاغل و عرضه توریسم و هویت شهری انجام گرفته است. به عبارتی به آنچه این یادمان تاریخی را برجسته و عملکرد کنونی آن را در جامعه فعلی منطقی می‌نمایاند اشاره کرده‌ام. به این ترتیب، با برگرداندن بخشی از کاربری گذشته این میدان، از یک سو به شکوه و عظمت آن توجه خواهد شد و از سوی دیگر، با مرمت و بازسازی آن شور و شوق بیشتری در جاذبه فرهنگی و توریستی تبریز پیدا خواهد شد.

با وجود این مزیت مهم مطرح ساختن نوع معین و مشخصی از بناهای تاریخی این است که ویژگیها و عملکرد اصلی آن را قابل رویت می‌سازد، به عبارتی تمیز و تشخیص درست مفاهیم بناهای تاریخی باعث می‌شود برداشت و کاربری آن در نظر برنامه‌ریزان شهری به‌ویژه از نظر جذب توریست آسان‌تر شود. لذا این مطالب به مثابه عاملی اصلاح‌کننده در حفظ، نگهداری و بهره‌برداری صحیح از یادمانهای تاریخی به‌ویژه میدان صاحب‌الامر تبریز خواهد بود.

توان گفت مطالب مقاله حاضر تأکید بر وقایع‌نگاری و نقل مطالب سایر اندیشمندان، که پیوسته منت‌دار آنها هستیم، نیست بلکه عالم‌اً و عامداً آنچه را مشاهده کرده و دریافته‌ایم به‌صورت اظهار نظر و در قالب پیشنهاد عرضه می‌داریم. همچنان که در زیر می‌آید:

۱- مکان ساخت میدان صاحب‌الامر؛

۲- رسم نقشه میدان صاحب‌الامر به مقیاس ۱:۱۰۰۰ و سایر ملحقات آن به‌طور شماتیک و مقایسه تطبیقی با میدان نقش جهان اصفهان؛

۳- بازسازی، ساماندهی و رویکرد به کاربری اقتصادی، اجتماعی، دینی و توریستی میدان صاحب‌الامر تبریز.

از آنجایی که هر بنا شاهدی فرهنگی است اولاً می‌توان شکوه و عظمت دیرین میدان صاحب‌الامر تبریز را با باورهای امروزی مرمت و به حالت اول در بیاوریم؛ ثانیاً با مرمت بناها و یادمانهای تاریخی از یاد رفته سایر شهرها یا گم‌گشته در زیر غباری از بی‌اعتنایی به گذشته چون میدان صاحب‌الامر تبریز هویت ایران اسلامی آنها را زنده و با طراوت سازیم.

۱- مکان ساخت میدان صاحب‌الامر تبریز

تبریز که پایتخت نخستین شاه صفوی بود از دیرباز به صورت جلگه حاصلخیز در مسیر مهم‌ترین جاده ارتباطی آسیا و اروپا قرار داشت. چنان‌که چهره خاص طبیعی تبریز که به علت ارتفاعات برفگیر به صورت جلگه سرسبز و حاصلخیز درآمده است از یک سو با تنوع آب و هوایی و از سوی دیگر با قرار گرفتن در مسیر فعال‌ترین جاده اقتصادی از ادوار باستان مرکز استقرار گروههای انسانی و پیدایش تمدن باستانی بوده و در یک کلام شکوفایی فرهنگ و اقتصاد ایران را به وجود آورده است.

در منابع و مدارک جغرافیایی و تاریخی، نام شهر تبریز به صورتهای مختلف ذکر شده است.^۵ با وجود این تلاقی راههای شرق و غرب در این شهر، موقعیت ممتازی به تبریز بخشیده است. چنان‌که تمام کالاها و ارتباطات فرهنگی، اجتماعی به‌ناچار از این شهر می‌گذشت و به سمت اروپا و آسیا می‌رفت. مع‌الوصف عوامل و اوضاع جغرافیایی چندی چون زلزله، سیل، بارندگی‌های شدید همراه با زمستان‌های سرد و سخت باعث شده است تمامی بناهای باشکوه آن جز چند اثر انگشت‌شمار، طی قرون و اعصار تخریب شود و از بین برود.^۶ البته عوامل انسانی‌ای چون اشتباه در برنامه‌ریزی‌های شهری و بی‌توجهی مسئولان به بازسازی یا دوباره‌سازی آن تا این اواخر، که به تخریب و محو آثار و میراث فرهنگی گرانبهای این شهر انجامیده، نباید فراموش شود. به طوری که برای زدودن شکوه معماری اسلامی بنای عظیم و جالب صاحب‌الامر تبریز را فدای ساختمان جدید بانک ملی تبریز کرده‌اند.

میدان گستره وسیعی است که در درون و جلو دروازه‌های شارستان یا ربض ساخته می‌شد. میدان در شهرهای قبل و بعد از اسلام مکانی است که بازارها بدان باز می‌شود و تظاهرات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در آنجا به هم می‌آمیزد. به‌علاوه میدان محلی بوده است برای اعلان فرمانهای دولت درباره بخشودگی‌ها، عقوبتها و قوانین مصوبه که مردم شارستان باید از آن اطلاع حاصل کنند.

میدان و بازار عنصر اصلی تشکیل‌دهنده تمام شهرهای اسلامی است. لذا میدان، مسجد و مدرسه دینی مقر مردمی بود که برای پرداختن به امور مذهبی، علوم الهی و معارف اسلامی و نهادهای قدرتی بود که در مقابل حکومت‌های محلی ساخته می‌شد و به‌وجود می‌آمد. به‌طوری که ضعف و قدرت سیاسی حکومتها از این نهاد منبعث می‌شد. به این ترتیب در شهرهای اسلامی میدان قبل از هر چیز پادگان ایمن و از نظر سیاسی مورد قبول یا رد مقررات دولتی محسوب می‌شد. مع‌الوصف میدان همراه با اهداف نظامی - اقتصادی و اجتماعی معنای هستی شهر و حکومت را تبیین می‌ساخت.

اضافه کنم که میدان در شهرهای ایران بناهای عظیم و زیبایی است که دسترنج و ثمره سالیان دراز اندیشه باریکبین دولتمردان ایرانی را نشان می‌دهد. به‌ترتیبی که میدان، محله‌ها، خیابانها، کوچه‌ها و بالاخره بازار را هماهنگ و موزون به همدیگر ربط می‌دهد. این ارتباط امروزه بهترین اصول مناسب در شهرسازی و موافق احتیاجات ساکنان شهری مورد قبول واقع شده است. پس می‌توان گفت میدان صاحب‌الامر تبریز پیش‌نمونه‌ای است از میدان نقش جهان اصفهان (میدان امام فعلی) از بابت موقعیت جغرافیایی نو و نشان‌دهنده لطافت، احساسات و ذوق نکته‌سنجی قابل تعظیم و تجلیل معماران این دیار است.

خواجه شمس‌الدین محمد جوینی که در اواخر عهد هولاکو و در تمام دوران فرمانروایی آباقا و تکودار معروف به سلطان محمد (۶۸۳ - ۶۶۱) بیست سال وزیر اعظم و صاحب اختیار همه ممالک ایران بود غالباً در تبریز به‌سر می‌برد و در ساحل شمالی مهران رود در موضعی که اکنون به میدان «صاحب‌الامر» معروف است باغ بزرگ و زیبایی ساخت و عمارت شاهانه در وسط آن بنا کرد که معروف به باغ صاحب‌آباد شد. اگرچه کیفیت عمارت به تفصیل توصیف

نشده است. اوزون حسن آق قویونلو در سال ۸۷۲ در همین باغ مقیم بود و در میدان بزرگ جلو این باغ از سپاهیان خود سان می دیده است.^۷

میدان صاحب‌الامر (صاحب‌آباد) تبریز که در زمان ایلخانان، قره‌قویونلوها و قبل از آن در زمان سلجوقیان باغ صاحب‌آباد نامیده می‌شد در سمت شمال شهر تبریز بین دروازه باغمیشه، شمال مهران رود (میدان چایی) و دروازه بازار شتریان به صورت گستره وسیع قرار گرفته است. از این میدان مطابق با ضرورت‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و دینی آن زمان استفاده می‌شد. به طوری که حسن پادشاه پسر قره عثمان، یار اوزون حسن، در سال ۸۷۲ در سمت شمالی میدان صاحب‌آباد، مسجد، مدرسه و خانقاه عظیمی با سنگ رخام (مرمر) عمارت کرده بود.^۸ همچنین بنای عمارت‌های سلطنتی در این میدان نشان‌دهنده موقعیت جغرافیایی میدان صاحب‌الامر در پرداختن به رتق و فتق امور دیوانی و گذراندن روزهای استراحت و پذیرفتن امرا، سفرای داخلی و خارجی بود. به ویژه عناصری چون بازار شتریان در سمت غرب و بازار مسگران در سمت جنوبی میدان، مسجد و مدرسه دینی در سمت شمال در فضای وسیع باغ صاحب‌آباد به میدان ویژگی خاصی می‌بخشید. ضمناً قناتی به نام قنات حسن پادشاه که از بارنج، دهی در گذشته که اکنون در نتیجه توسعه شهر تبریز جزو بخشی از کوی ولیعصر محسوب می‌شود، سرچشمه می‌گرفت و بعد از گذشتن از محله ششگلان، سرخاب و باغ صاحب‌آباد به شتریان و از آنجا به محله امیرخیز می‌رسید. این قنات با گذشتن از مقابل مسجد حسن پادشاه و مدرسه نصریه زیبایی خاصی به محل می‌بخشید.^۹

مسجد حسن پادشاه و عمارت نصریه بنا به وصیت ابوالنصر حسن بایندری فرمانروای آق‌قویونلو ساخته شده است. این مسجد و مدرسه نصریه در نتیجه زلزله و حوادث مختلف (بی‌توجهی) ویران شد. مرحوم حاج میرزا مهدی قاضی از درآمد موقوفات، مسجد و مدرسه نصریه را تجدید بنا کرد. اضافه می‌کنم همه مغازه‌های واقع در طرفین مسجد حسن پادشاه و مدرسه نصریه در بخش شمالی میدان صاحب‌الامر (بین سرای مهدیه و سرای کشمش‌چیلر) جزو موقوفات مسجد حسن پادشاه و مدرسه دینی نصریه (که بعضاً مظفریه هم گویند) محسوب می‌شود.^{۱۰}

سلسله صفویه که بر گردن ایران و ایرانی حق عظیم دارد و ضروری است که درباره مؤسس دلیر و ایران‌دوست صفوی به نام شاه اسماعیل، که در توسعه و ترقی میدان صاحب‌آباد قدمهای مؤثری برداشته است، شرحی داده شود؛ شاه اسماعیل در سال ۸۹۲ هجری از دختر اوزون حسن آق‌قویونلو تولد یافت و سلطنت را با مذهب تشیع پیشرفت داد و متعاقباً استقلال مملکت را به دست آورد. کارهای بنیادین میدان صاحب‌الامر بعد از اوزون حسن به اقدامات شاه اسماعیل صفوی مربوط می‌شود.^{۱۱} (در این مورد چشم انتظار من به کرم و لطف اصحاب فضل و مطالعه است، اگر مطلبی در این باره دیدند با ارسال کپی و یادداشت مرا در تکمیل این مقاله در سالهای آتی یاری دهند. پس از اهل نظر تقاضا دارم لغزشهای مرا ببخشایند چرا که مطالعه و تحقیق درباره میدان صاحب‌الامر تبریز تا به حال مهجور مانده است).

باری بازرگان ونیزی، که شاه اسماعیل را در میدان صاحب‌آباد تبریز در حال قاپوق‌اندازی دیده است، می‌نویسد: حدود سی هزار نفر تماشاچی در میدان صاحب‌آباد گرد هم آمده بودند. در بخش ورودی این باغ که احتمالاً از سمت شمال باید باشد قصر بزرگ و سالن وسیعی وجود داشت که در آنجا غذا برای امرا آماده می‌کردند^{۱۲} در جایی می‌خوانیم شاه اسماعیل در سال ۹۰۷ پس از برقراری مذهب تشیع دوازده امامیه با امرای خود در میدان صاحب‌آباد به بازی چوگان می‌پرداخت.^{۱۳}

از نظر سیاسی می‌توان گفت سیاست و مجازات نافرمایان در این میدان انجام می‌گرفت. به طوری که در روز جمعه ماه شعبان ۹۴۲ در میدان صاحب‌آباد تبریز طبق دستور شاه اسماعیل امیر دباح حکمران گیلان را به لحاظ تمرد در قفس آهنین از میان دو مناره مسجد حسن پادشاه آویخته و آتش زدند.^{۱۴} همچنین به لحاظ اهمیتی که میدان صاحب‌آباد داشت شاه اسماعیل برای نشان دادن عنایت خود تولیت مسجد و مدرسه نصریه را به امیر عبدالوهاب از خاندان اوزون حسن واگذار می‌کند.^{۱۵} مرحوم آقای فلسفی می‌نویسد: چون ایام عاشورا فرا می‌رسید از طرف شاه اسماعیل در مسجد حسن پادشاه مجلس سوگواری برپا می‌شد.^{۱۶}

حاجی خلیفه کاتب چلبی مؤلف کتابهای کشف‌الظنون و جهان‌نما راجع به مسجد حسن پادشاه می‌نویسد: «جامع سلطان‌حسن که از بناهای اوزون‌حسن پادشاه آق‌قویونلو است به طرز

جامع سلاطین با سنگ تراش و سرب ساخته شده و بنای متین و باشکوهی است.^{۱۷} جوزوف باربارو معروف به بازرگان ونیزی هم می‌نویسد: «طاقهای درونی مسجد حسن پادشاه و بیمارستان آن تزئینات از طلا و لاجورد دارد».^{۱۸}

بازار شتریان در سمت غربی و بازار مسگران در سمت جنوبی از بناهای عظیم و جالب است. واژه بازار را در متنهای کهن و به‌جا مانده از زبان پهلوی دوران ساسانی به گونه «وازار» می‌بینیم. در آثار نظم و نثر اسلامی نیز از قرن سوم هجری به بعد واژه بازار را بیشتر مشاهده می‌کنیم که به مفهوم دقیق امروزی آن به کار می‌رفته است.^{۱۹}

درباره بازار شتریان و مسگران تبریز، متون تاریخی ماقبل صفویه اشاره روشنی ندارند. ولی مسلم است که عمده نویسندگان به فراوانی کالا و اهمیت اقتصادی و داد و ستد در بازار تبریز اشاره کرده‌اند. لازم به توضیح است که بازار شتریان و مسگران تبریز، نه در یک دوره بلکه با گذشت زمان و طی دوره‌های متعدد ساخته شده و شکل گرفته است تا نقش خاصی را در اقتصاد جامعه و منطقه و گاه کشور برعهده داشته باشند.

از نظر معماری به نظر می‌رسد که در روزهای نخستین بنای بازار، سقف با چوب پوشانیده شده بود. ولی به جهت وقوع آتش‌سوزی‌های متعدد، تصمیم گرفته می‌شود سقفهای گنبدی روی چهار یا هشت پایه بنا گردد. در بررسی شبکه بازارها علاوه بر بناهایی مثل مسجد، مدرسه، امامزاده، بقعه، حمام و آب‌انبارها در بخشهای مختلف آن تیمچه‌ها و سراهای چسبیده به بازار را مشاهده می‌کنیم. مثل سرای کشمش‌چیلر واقع بین زمینهای وقف مدرسه نصریه (مظفریه) درست در گوشه شمال‌غربی میدان با دو طبقه که انبار و محل عقد قرارداد تجاری کارکرد خوبی را به‌عهده داشت. سرای کشمش‌چیلر در دو طبقه با حجره‌ها و ایوانها، کارکرد آن را با اهمیت می‌ساخت. راه ورود به طبقه فوقانی از راه پله بود و در نماسازی آن از تزئینات گچبری، آجرکاری و ستونهای زیبا استفاده شده بود. از همه جالب‌تر صحن وسیع سرا به‌صورت سرباز با باغچه‌بندی و حوض مرکزی تضاد جالبی میان فضای پرنور و دل‌باز و مسیرهای سرپوشیده و نسبتاً کم‌نور به‌وجود می‌آورد.

با عنایت به اینکه بازارها به لحاظ واقع شدن در محله غنی از نظر ثروت، اقتصاد و فراوانی جمعیت مثل بازار شتریان و برخی به اعتبار فعالیت غالب اقتصادی بازار مسگران و پالان‌دوزها نامیده می‌شوند. متأسفانه در نتیجه بی‌توجهی، سرای پالان‌دوزها تماماً از بین رفته است و بازار مسگران هم به علت از رونق افتادن تولیدات مسی به کسب و کار چند بعدی روی آورده است. شایسته است مسئولان با سرمایه‌گذاری‌های باارزشی که در مرمت سقف بازار هزینه کرده‌اند^{۲۰} در تبدیل کاربری‌های آن با توجه به ماهیت میدان و توریستی شدن ناحیه دقت وافر نشان دهند.

مسجد صاحب الامر

مسجد و در جوار آن مدرسه دینی، مقر آن دسته از علما و مردمانی است که با پرداختن به امور مذهبی و علوم الهی به عنوان نهادهای قدرت در مقابل حکومت‌های محلی به مبارزه می‌پردازند و در پی کسب قدرت سیاسی می‌باشند.^{۲۱} بقعه صاحب الامر در جانب شرقی میدان صاحب‌آباد قرار دارد. این مسجد با یک گنبد و دو مناره بلند، که از فاصله دور مشاهده می‌شود، نخست مسجد سلطنتی شاه طهماسب صفوی بود.^{۲۲} در سال ۱۰۴۵ق به دست سپاهیان سلطان مراد چهارم ویران و با خاک یکسان شد و پس از عقب‌نشینی عثمانیها بنا دوباره آباد گردید. در زلزله شدید سال ۱۹۳۳ق دوباره فرو ریخت، لکن در ۱۲۰۸ شخصی به نام جعفرقلی خان دنبلی پسر احمدخان آن را تجدید بنا کرد. در سال ۱۲۶۵ق حادثه‌ای در این مسجد روی می‌دهد که به مسجد صاحب‌الامر معروف می‌شود.^{۲۳} به جانب قبله در فضای داخلی مسجد جایی است که گویند در آنجا حضرت حجت علیه‌السلام را دیده‌اند. پس مقام گردیده است و مردم آن را زیارت کنند، از داخل آن را با مقصوره آهنی حصار کرده‌اند که کسی نرود و از بیرون هم پنجره شبکه آهنین دارد. لذا آنجا کس نرود.^{۲۴} آنجا که مقام حجت باشد را شخصی به نام میرزا علی‌اکبر، که در سفارت روس مترجم باشی و مرد مالدار بود، با آئینه مزین کرده است. مسجدی نیز در جانب شمالی دهلیز بقعه واقع شده است. این مسجد را مسجد «ثقة الاسلام» گویند. امامت آن با مرحوم میرزا محمد شفیع ثقة الاسلام جد مرحوم ثقة الاسلام شهید اعلی‌اله مقامه بود.^{۲۵}

بقعه صاحب‌الامر تا یک دهه قبل مهجور بود و حجراتش مخروبه و موقوفاتش نظیر موقوفات ظهیریه و مدرسه نصریه بود. صحن مسجد و بقعه صاحب‌الامر سابقاً جزو میدان صاحب‌آباد بوده و فعلاً به میدان صاحب‌الامر معروف است. میرزا حسن زنوزی صاحب ریاض‌الجنت، که از رجال معتبر بود، این بقعه را به اسم مسجد صاحب‌الزمان یاد کرده است.^{۲۶}

در تاریخ عالم‌آرای عباسی در اشاره به محدثات مسجد چنین آمده است: «مسجدی در میدان صاحب‌آباد دارالسلطنه تبریز که به لطافت و خوبی شهره عالم است، همان مسجد بنا کرده شاه طهماسب صفوی بوده و دارای دو طاق که در مدخل دهلیز و مسجد به کار برده‌اند. اصل بقعه عبارت از یک کفشکن و یک دهلیز و یک مخزن است. زیر طاق مقرنس کوچک‌تر در مدخل بقعه، مرمری به کار برده‌اند که در کتیبه آن آیه شریفه (و ان المساجد لله فلاتدعوا مع الله احداً و انه لما قام عبدالله يدعوه كادوا يکونون عليه لبداً) منقور و رقم آن به اسم علاء‌الدین تبریزی، از خطاطان معروف عهد شاه طهماسب صفوی است. خط در دو سطر و به خط ثلث است.»

ذکر این نکته جالب خواهد بود بگویم سطح در ورودی از دهلیز به بقعه صاحب‌الامر تماماً با چشم و پنجه سیمین حضرت ابوالفضل پوشانده شده و به قداست بقعه می‌افزاید. با عنایت به مشاهدات مستقیم نگارنده قبل از احداث خیابان داریی، باید عرض کنم مسجد و بقعه صاحب‌الامر با فضای وسیعی به صورت باغچه و حوضی در وسط، توجه هر بیننده‌ای را به این نکته معطوف می‌ساخت که دنیای بی‌روح و کسل‌کننده روزمره را پشت سر گذاشته و وارد مکان مقدسی شده است. متأسفانه حیاط این بنای تاریخی و پر عظمت را فدای ساختمان جدید بانک ملی کرده و از بین برده‌اند.

نقشه میدان صاحب‌الامر پیش‌نمونه میدان نقش جهان اصفهان

با هدف هویت بخشیدن و تجلی در شهرهای بزرگ اسلامی ساخته می‌شد. معماران سعی می‌کردند در طراحی میدان سه مسئله را پیوسته رعایت کنند: ۱- محل توزیع و نشر اطلاعات؛ ۲- نمایش قدرت حاکمیت؛ ۳- سنت استفاده از یک فضای وسیع که از روستا شروع می‌شود و در شهرها از نظر کاربری به اوج تکامل می‌رسد.

می‌دانیم درونگرایی در اسلام از ویژگی‌هایی است که به باطن بیش از ظاهر اهمیت می‌دهد. بنابراین فضاهاى عظیم مساجد، معنویت را همراه با بناهاى مهم و محصور به قدرت حاکم متجلی می‌سازد. به طوری که فضای باز مساجد به صورت زمین (صحن وسیع) مستطیل شکل که با یک ردیف رواق محاط می‌شوند تصویری از یک میدان را در ذهن بیننده مجسم می‌سازد.^{۲۷}

می‌دانیم معماران و شهرسازان اسلامی به تضاد میان داخل و خارج با حفظ مراتب توجه می‌کنند. هنگامی که انسان وارد بنا می‌شود بین درون و بیرون تفاوتی آشکار مشاهده می‌کند. این حالت در معماری مساجد و میدان در شهرسازی اسلامی به اوج تکامل خود می‌رسد.

از نظر شهرسازی می‌توان گفت که محل میدان در شهرها با کاربری سیاسی، دینی، علمی، اقتصادی و اجتماعی انتخاب می‌شد و مورد استفاده قرار می‌گرفت. لذا میدان صاحب‌آباد تبریز (میدان صاحب‌الامر) با وسعت عظیم خود از زمان سلجوقیان و حتی قبل از آن مورد توجه بوده است. لکن از زمان ابونصر حسن آق قویونلو با بنای مسجد حسن پادشاه و مدرسه دینی نصریه^{۲۸} واقع در سمت شمالی میدان، نخستین مراحل شکل‌گیری میدان صاحب‌الامر تبریز شروع می‌شود.

شاه اسماعیل صفوی با دایر کردن عمارات عظیم سلطنتی همراه با بازار شتربان و مسگران حدود غربی و جنوبی میدان را محصور می‌کند. تا اینکه شاه طهماسب اول به‌ویژه در دوره‌ای که هنوز تبریز را به قصد قزوین ترک نکرده بود، با بنای عظیم بقعه صاحب‌الامر (در زمان شاه طهماسب به‌عنوان مسجد سلطنتی مورد استفاده قرار می‌گرفت) میدان را به صورت مربع مستطیل به اتمام می‌رساند. خالی از فایده نخواهد بود بگویم شاه طهماسب که مردی مذهبی و متشرع بود با یادآوری صحن مسجد الاقصی، مسجد بیت‌المقدس، که به صورت مربع مستطیل بنا شده است^{۲۹} خواسته از یک سو قداستی به میدان صاحب‌آباد (میدان صاحب‌الامر) ببخشد و از سوی دیگر، با استفاده از سنت معماری یونانی و بیزانسی قدرت فرمانروایی خود را نشان بدهد. پس به جرئت می‌توان گفت طرح مربع و مستطیل شکل بودن میدان عظیم تصادفی انتخاب نشده است، بلکه این حاکم علاقه‌مند به تشیع و اعتقاد به تأثیر مذهب به‌عنوان پارامتری قوی، در تمام امور سیاسی به‌ویژه در معماری آن را فراموش نمی‌کرد. با توجه به نقشه تحت عنوان میدان صاحب‌الامر تبریز که نگارنده آن را طراحی و رسم کرده است می‌توان به اختصار چنین توصیف

کرد: طول و عرض میدان به شکل مستطیل و با توجه به اندازه‌گیری خود نگارنده عبارت است از ۱۹۰ متر طول و ۳۶ متر عرض. نگارنده اعتقاد دارد شاید با تغییراتی که صاحبان فعلی دکاکین در میدان داده‌اند طول و عرض ۲۰۰ متر و ۴۰ متر صحیح باشد. چرا که در گذشته اکثر معماران سعی می‌کردند اندازه و مقیاس بنای مکانهای مقدس را با استفاده از اعداد طلایی مشخص و طراحی کنند. به هر حال، در سمت شمال میدان نخست مسجد حسن پادشاه و مدرسه دینی نصریه را قره‌قویونلوها ساختند و سپس در سمت غربی بازار شتربان و در سمت جنوب دکاکینی که یک رو به میدان و روی دیگر به طرف بازار مسگران دارند در دوران سلطنت شاه اسماعیل ساخته شده‌اند و بالاخره در سمت شرقی آن بنای عظیم مسجد سلطنتی را شاه طهماسب ساخت که با دو مناره بزرگ، زیبایی و عظمت بسیاری به میدان صاحب‌الامر تبریز می‌بخشد. متأسفانه دو طرح بسیار اشتباه و نابخشودنی صورت ظاهری میدان را تخریب کرده است. لکن در صورت علاقه به زیبایی شهر تبریز، جذب ایرانگرد و جهانگرد و حفظ میراث تاریخی و فرهنگی شهر می‌توان یکی از آنها را زدود، چنان‌که در زیر می‌آید:

۱- در زمانهای نه چندان دور بی‌توجهی به یادمانهای تاریخی و حفظ و حراست از میراث گرانبهای تاریخی و فرهنگی، به‌ویژه در شهر تبریز، با احداث تعدادی مغازه موقت در وسط میدان به‌صورت طولی میدان را به دو قسمت تقسیم کرده‌اند. نگارنده امیدوار است حافظان میراث فرهنگی و مسئولان معتقد به شکوه، عظمت و زیبایی شهر تبریز، طرح برچیده شدن مغازه‌های موقت را هرچه زودتر صادر نمایند. ان‌شاءالله. در نقشه با برچیده شدن مغازه‌های موقتی، طرح اصلی میدان نشان داده شده است.

۲- با ایجاد خیابانی به‌نام خیابان دارایی طراحان و برنامه‌ریزان توسعه شهری آگاهانه یا ناآگاهانه صحن زیبای بقعه و مسجد صاحب‌الامر را تخریب و آن را فدای ساختمان جدیدالاحداث بانک ملی کرده‌اند. به‌طوری که صحن دو تکه شده است. در سمت غربی، فضای ورودی بقعه و مسجد صاحب‌الامر با هشتی بسیار زیبای آن همراه با حجرات طلاب باقی‌مانده و در سمت شرقی اصل بقعه و مسجد همراه با حیاط بسیار کوچک با دو مناره زیبا به‌جای مانده است.

باید اضافه کنم در گذشته نه چندان دور قنات حسن پادشاه با جریان خود در کناره‌های این میدان با درختان صنوبر و تبریزی بلند قامت، شکوه و عظمت میدان را دو چندان می‌کرده است. متأسفانه به علل توسعه شهر و از بین رفتن تمامی قناتهای تبریز، قنات حسن پادشاه نیز متروک و خشک شده است. به طوری که میدان از داشتن فضای سبز محروم است.

در اینجا لازم می‌دانم مقداری درباره میدان نقش جهان اصفهان که فعلاً به نام میدان امام خوانده می‌شود و الگویی است از میدان صاحب‌الامر مختصری توضیح دهم. شاه عباس صفوی با انتقال پایتخت به اصفهان (۱۰۰۷ق/ ۱۵۹۸م) و علاقه به هنر معماری با مشورت صاحب‌نظران و شهرسازان آن دوره تصمیم می‌گیرد در محل فعلی میدان، که در آن روزگار به باغ نقش جهان معروف بود^{۳۰}، میدان عظیمی برگرفته از میدان صاحب‌الامر تبریز ولی در مقیاس بزرگ پی بيفکند؛ البته در برخی منابع نخستین اقدامات مربوط به تغییرات در باغ نقش جهان را به شاه اسماعیل صفوی نسبت می‌دهند. حتی می‌نویسند که وی در این میدان چهار حوض، پستخانه قدیم و برخی از بناهای حکومتی را بنا کرده بود.^{۳۱}

به هر حال، شاه عباس بعد از مطالعه زیاد تصمیم می‌گیرد در قسمت جنوبی شهر در زمین باغ نقش جهان دوره سلجوقیان^{۳۲}، میدانی به شکل مستطیل بنا کند. طول مستطیل ۴۴۰ قدم و عرض آن ۱۶۰ قدم ذکر شده است. لکن مؤلف کتاب *نصف جهان فی تعریف الاصفهان* در سال ۱۳۰۸ق طول میدان را ۵۰۰ ذرع شاهی و عرض آن را ۱۶۰ ذرع تعیین کرده است.^{۳۳}

آنچه مهم است و ما را در این ادعا یاری می‌دهد که میدان نقش جهان برگرفته از طرح میدان صاحب‌الامر تبریز است، نسخه خطی کتابی است تحت عنوان *وقایع السنین و الاعوام* که مرحوم سید عبدالحسن خاتون‌آبادی آن را تألیف کرده است. وی تاریخ بنای میدان نقش جهان را ۱۰۱۱ هجری ضبط کرده است.^{۳۴}

توضیح مختصر درباره محدوده میدان نقش جهان اصفهان که الگویی است از میدان صاحب‌الامر تبریز ولی در مقیاسی بزرگ چنین می‌باشد:

گستره هر دو میدان تابع زمینی بود که طرح می‌بایست در آن پیاده می‌شد. میدان نقش جهان اصفهان در سمت شمالی به جای بازار شتربان واقع در بخش غربی میدان صاحب‌الامر، بازار

قیصریه یا چیت‌سازان را دارد. بازار مسگران در سمت غربی میدان نقش جهان به‌جای بازار مسگران واقع در سمت جنوب میدان صاحب‌الامر تبریز، احداث شده است. در سمت شرقی میدان نقش جهان اصفهان مسجد با عظمت و زیبایی شیخ لطف‌الله به‌جای مسجد حسن پادشاه و مدرسه دینی نصریه ساخته شده است. بالاخره به‌جای مسجد سلطنتی شاه طهماسب (به‌نام صاحب‌الامر) مسجد عظیم و بی‌نظیر مسجد شاه (مسجد امام) واقع در سمت جنوب میدان، محدوده میدان نقش جهان اصفهان را کامل می‌کند.

در گذشته و در دوره‌های پربابی نهر فدن به‌جای قنات حسن پادشاه در میدان صاحب‌الامر تبریز با گذشتن از بخش‌های جنوبی و شرقی و غربی میدان نقش جهان، زیبایی آن را همراه با ایجاد فضای سبز چند برابر می‌کرد.

هر دو میدان محل برگزاری فعالیتهای سیاسی-اقتصادی، اجتماعی و دینی بود. همین بس که بگویم اگر شاه اسماعیل صفوی در میدان صاحب‌الامر تبریز قاپوق می‌انداخت، شاه عباس صفوی نیز این کار را در میدان نقش جهان اصفهان انجام می‌داد. مضافاً به علت وسیع بودن میدان نقش جهان، شاه عباس صفوی همراه با امرا و نزدیکان خود در آن چوگان بازی راه می‌انداخت.

بازسازی ساماندهی و رویکرد به کاربریهای اقتصادی-اجتماعی میدان صاحب‌الامر تبریز
ساماندهی و رویکرد به کاربریهای مناسب و منطبق با زندگی حاضر یکی از روشهای موفق در بافتهای قدیم است. چنان‌که رونق بافتهای قدیمی از نظر اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی با ساماندهی منطقی ممکن است.

به‌ویژه رونق صنایع دستی یکی از اهداف دولت و جامعه به‌حساب می‌آید و با اختصاص فضاهای بازسازی‌شده موفقیت، توسعه و رونق صنایع دستی را تضمین می‌کند. به‌طوری‌که هدایت و رویکرد ایرانگردان و جهانگردان نه‌تنها می‌تواند به افزایش درآمد کمک مؤثری نماید بلکه در بالا رفتن و تغییرات سطح آگاهی و تفکرات اجتماعی منطقه مؤثر واقع می‌شود. به همین جهت شایسته است سازمانی جهت ساماندهی میدان صاحب‌الامر و عناصر اطراف آن تحت عنوان «بنیاد ساماندهی میدان صاحب‌الامر تبریز» به‌وجود آید تا متکی به مطالعات دقیق و همه

جانبه‌گروههای صاحب‌نظران بتوان این میدان زیبا را سامان داده و از مزیت‌های نسبی آن بهره‌فراوان جست. بر این اساس توصیه می‌شود چه در مطالعات و چه بعداً در اقدامات اجرایی استراتژیهای بازسازی منطبق با شرایط زیر طراحی شود:

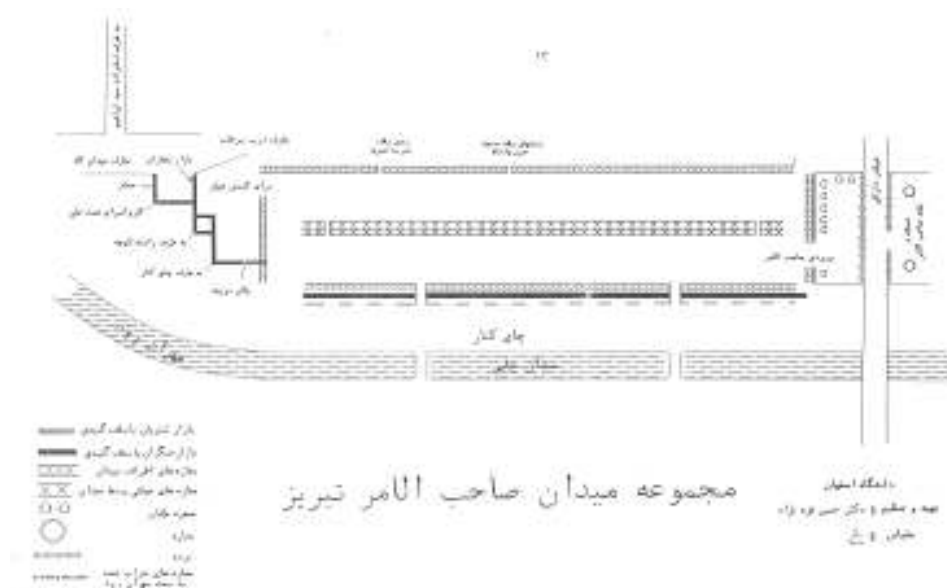
- ۱- تبعیت از فرم و فضای معماری گذشته، شرایط طبیعی محل فراموش نشود؛
- ۲- استفاده از مصالح و مواد طبیعی منطبق با شرایط جغرافیایی محل به‌ویژه در سطوح آسیب‌پذیر تأکید شود.
- ۳- ابعاد اجتماعی و مذهبی همراه با باورها و سنت‌های پسندیده رعایت شود.
- ۴- در طراحی و نوسازی فضاها سعی شود در عین رعایت هماهنگی با معماری گذشته، دستیابی به ابزارهای جدید و تکنولوژیهای سهل‌الوصول باشد.

نتیجه‌گیری

اگر نتوان ماحصل این مقاله را کشف جدید نامید حداقل نمی‌توان نو و شگفت‌انگیز بودن آن را منکر شد. اگر بپذیریم که قبل از حکومت قره‌قویونلوها میدان صاحب‌الامر تبریز و بعد از آن به‌ویژه در زمان شاه اسماعیل صفوی مکان برگزاری فعالیتهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و دینی بود در زمان شاه طهماسب صفوی از نظر معماری به درجه‌تکامل دست می‌یازد. پس اگر شروع شکل‌گیری فعلی میدان نقش جهان اصفهان را به دوره‌شاه عباس صفوی نسبت بدهیم، بدون چون و چرا و کوچک‌ترین شک و تردیدی توان گفت میدان صاحب‌الامر تبریز پیش‌نمونه و الگوی میدان نقش جهان اصفهان است. لکن نباید فراموش کنیم که توان حکومت در زمان شاه عباس و آرامش نسبی موجود در وسعت و معماری نقش جهان کوچک‌ترین نقص و کوتاهی به عمل نیاورد. به‌طوری‌که میدان نقش جهان اصفهان گنجینه‌ای از آثار بهترین طراحان، شهرسازان، کاشی‌سازان، سنگتراشان، خطاطان، نقاشان، بنایان و در یک کلام معماران برجسته آن روزگار محسوب می‌شود.

پس ای تبریزیان ایران دوست با احساس مسئولیت به پاخیزید و با تشکیل «بنیاد ساماندهی میدان صاحب‌الامر تبریز» در احیاء و آبادی گذشته آن، که در نتیجه بلایای طبیعی و طرح‌های ناجوانمردانه خسارات دیده قدم‌های استوار و سازنده بردارید. ان‌شاء‌الله.

پی‌نوشت‌ها

۱. جعفریان، رسول، *تاریخ ایران اسلامی*، دفتر چهارم، صفویه از ظهور تا زوال (۱۱۳۵-۹۰۵ق)، چاپ اول، تهران، مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، ۱۳۷۸، ص ۱۹.
۲. سومر، فاروق، *قره‌قویونلوها*، جلد اول، ترجمه وهاب ولی‌زاده، تهران، انتشارات مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۹، ص ۱۲.
۳. خواندمیر، امیر محمود، *تاریخ شاه اسماعیل و شاه طهماسب صفوی*، تصحیح و تحشیه محمدعلی جراحی، چاپ اول، تهران، نشر گستره، ۱۳۷۰، ص ۷۱.
۴. روملو، حسن بیگ، *احسن التواریخ*، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران، نشر بابک، ۱۳۵۷، ص ۳۲۷.
۵. شاردن، ژان، *سیاحتنامه*، ترجمه محمد عباسی، جلد دوم، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۴۹، ص ۴۱۲ می‌نویسد تبریز همان شهری است که بطلمیوس در پنجمین جدول آسیای خود آن را کابریس نامیده است. تغییر حرف که به ت و برعکس آن در زبان یونانی به سهولت انجام می‌گیرد؛ مرحوم نادر میرزا، *تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز*، شرح و تعلیقات محمد مشیری، چاپ اول، تهران، ص ۱۸-۱۵، ۳۵.
۶. ثقة الاسلام، آیت‌الله آقای میرزا علی آقا شهید، *تاریخ امکانه شریفه و رجال برجسته*، چاپ اول، تبریز، ۱۳۳۳، ص ۳۰-۳۱.
۷. کارنگ، عبدالعلی، *آثار باستانی آذربایجان*، تبریز، انتشارات انجمن آثار ملی، ۱۳۵۴، ص ۱۶۰.
۸. وکیلی، سید اسماعیل، *آذربایجان پیش از تاریخ و پس از آن*، تهران، چاپ ندا، ۱۳۶۲، ص ۲۶۸.
۹. رئیس‌نیا، رحیم، *آذربایجان در مسیر تاریخ ایران*، تبریز، انتشارات نیما، ۱۳۶۸، ص ۹۹۴.
۱۰. ترابی طباطبایی، سید جمال، *نسب‌نامه شاخه‌ای از طباطبایی‌های تبریز*، تبریز، انتشارات سازمان اسناد ملی ایران، مدیریت منطقه شمال غرب، ۱۳۷۶، ص ۵۹.
۱۱. نخجوانی، حاج حسین، *چهل مقاله*، به کوشش یوسف خادم هاشمی بنه، تهران، ۱۳۴۳، ص ۳۵۶.
۱۲. یوسف جمالی، محمدکریم، *زندگانی شاه اسماعیل اول*، انتشارات محتشم، اصفهان، ۱۳۷۶، ص ۲۸۳.
۱۳. همان، ص ۲۸۲.
۱۴. نوایی، عبدالحسین، *شاه اسماعیل صفوی*، تهران، انتشارات ارغوان، ۱۳۶۸، ص ۳۱۰.
۱۵. همان، ص ۲۳۲.
۱۶. تهران، نصرالله، *زندگانی شاه عباس اول*، جلد اول، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۴، ص ۸۳.
۱۷. عبدالعلی کارنگ، همان، ص ۳۲۸.
۱۸. باریارو، جوزف، *سفرنامه‌های ونیزیان در ایران (شش سفرنامه)*، ترجمه منوچهر امیری، تهران، انتشارات شرکت سهامی خوارزمی، ۱۳۴۹، ص ۳۹۲.
۱۹. دایرةالمعارف تشیع، جلد سوم، تهران، انتشارات بنیاد خیریه و فرهنگی شط، ۱۳۷۱، ص ۲۶.
۲۰. در زلزله سال ۱۱۹۳ هجری تبریز، به بازارها لطمه شدیدی وارد شد ولی به همت نجفقلی خان بیگلر بیگی کار بنای دیوار و سقف‌ها در ۱۱۹۶ به پایان رسید، *دایرةالمعارف تشیع*، جلد ۳، ص ۲۱.
۲۱. حبیبی، سید محسن، *از شار تا شهر*، تحلیل تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۰، ص ۴۵.
۲۲. بقعه صاحب‌الامر همان مسجدی است که شاه طهماسب اول متوفی سنه ۹۸۴ هجری بنا نموده است؛ شهید ثقة الاسلام، *تاریخ امکانه شریفه و رجال برجسته تبریز*، تبریز، ص ۲۵.

۲۳. کارنگ، ص ۹۰.
۲۴. نادر میرزا، ص ۱۴۹.
۲۵. ثقة الاسلام، ص ۲۹.
۲۶. همان، ص ۲۴.
۲۷. معماری مساجد، مجموعه مقالات همایش معماری و مسجد، گذشته، حال و آینده، تهران، انتشارات دانشگاه هنر، ۱۳۷۸، ص ۳۰-۲۹.
۲۸. این مدرسه دینی در کنار مسجد حسن پادشاه زمانی با استفاده از لقب جهانشاه قزوینلو به نام مظفریه و گاهی با توجه به کنیه ابوالنصر حسن آق قزوینلو به نام نصریه خوانده و نوشته می شود.
۲۹. دوپولو، پایا، معماری اسلامی، ترجمه حشمت جزنی، تهران، انتشارات گلشن، ۱۳۶۸، ص ۱۴.
۳۰. لطف الله هنرفر عقیده دارد پیش از ایجاد میدان در محل فعلی آن میدانی به نام نقش جهان وجود داشته است. برخی از محققان بنای این باغ را به شاه اسماعیل صفوی نسبت داده اند، *دایرةالمعارف بزرگ اسلامی*.
۳۱. رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، تهران، انتشارات انجمن آثار ملی، ۱۳۵۲، ص ۶۴.
۳۲. در زمان ملکشاه (۴۸۵-۴۶۴) پسر و جانشین آلپ ارسلان، سلطان سلجوقی به آبادانی اصفهان علاقه وافری داشت. *دایرةالمعارف بزرگ اسلامی*، تهران.
۳۳. هنرفر، لطف الله، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، چاپ دوم، اصفهان، ۱۳۵۰، ص ۳۹۵.
۳۴. همان، ص ۳۹۶.